

TÁNCZOS VILMOS

NÉGY BÖRTÖNTÖRTÉNET AZ ÜNNEP LÉNYEGÉRŐL

Az első történet

■ 1889. szeptember 14-én hajnalban három csíkszentimrei illetőségű gonosztevő Háromszéken Szemerja határában meggyilkolta a Sepsiszentgyörgyről Előpatak felé tartó postakocsi Imre József nevű postáslegényét, a kocsit kirabolta, majd a benne talált jelentéktelen pénzösszeggel elmenekült. Amikor később a nyomozás során a gaztettre fény derült, a két megletebb korú rablógyilkos átszökött Romániába, ahonnan soha nem tértek vissza. A legfiatalabb közülük, egy Tódor János nevű „bákán”¹ csíki legény viszont, aki a postakocsi megállításakor a lovak gyeplőszárát ragadta meg az országúton, de egyéb bűne nem volt, csendőrkézre került. A rablótámadásban való részvételért 15 évi fegyházbüntetésre ítélték, amelynek első részét magánzárkában töltötte. Később a börtönben szabóságot tanult, és szabadulása után csendes, köztiszteletben álló szabómester lett szülőfalujában, gyümölcsfák oltásával is foglalkozott. Amikor valamikor az 1930-as években a csíkszentkirályi kertünkben álló két öreg „veresbelű körtefát” oltotta, nagyapám megkérdezte tőle, milyen volt évekig egyedül lenni a magánzárkában. A válasz így hangzott: – Amíg a cellában megvolt a pók, addig nem volt annyira nehéz. Néztem, hogy szövi a hálót. De amikor elpusztult, akkor nehéz lett a rabság, erősen nehéz.²

A második történet

■ Godó Mihály öreg erdélyi jezsuita mondta, visszatekintve az életére: „Egy jezsuita – kérem

„Volt ott ortodox, katolikus, ilyenkor az ember nem válogat. Szépen meggyóntak és megáldoztak. Az a nap nagy ünnep volt!”

szépen – úgy akar élni és úgy akar meghalni, mint egy kutya, az árokszélen eltemetve, hogy senki se ismerje. Ez a mi álmunk, mert a mi szemünkben Krisztus a minden, és előttünk ott áll nagypéntek.”

Miután 1952-ben letartóztatták, majd egy év múlva hazaárulásért tizenhat év szigorított börtönre ítélték, megjárta Románia börtöneinek többségét. A legnagyobb szenvedés Râmnicu Săraton várt rá, ahol nyolc évig volt egyedül magánzárkában, úgy, hogy ezalatt nem látott embert sem, még édesapja haláláról sem értesült. Később ezt a börtönt a „szenvedés szentélyének” nevezte, az ott töltött éveket „életem legdrágább korszakának”.

Miközben csontra soványodva, rettenetesen szenvedett a Moldvában állandóan fújó Crivăț nevű északi szélről és a dermesztő hidegtől, közben éveken át a cella felső sarkában élő kövér, hatalmas pókot figyelte, amely a nagy hidegek érkezése előtt mindig jó előre elbújt a fal repedéseibe, majd mielőtt még engedni kezdett volna a fagy, azzal jelezte az időjárás várható megváltozását, hogy újra előjött megint. De történt egyszer, hogy a pók, az „én pókom” véletlenül lezuhant a pókfonárról, és egy épp akkor arra járó szolgálatos rendőr otromba csizmája közömbösen szétaposta. És ettől a szigorú jezsuita, aki a világháború végén Magyarországon teljes hullahegyeket látott, aki nap mint nap emberek sokaságát temette el, megrendült, majd kétségbeesett, a végső magány miatt súlyos letargia vett erőt rajta: – Szégyellem bevallani, de sírtam a fájdalomtól. Mint amikor meghal valakinek a rokona, úgy fáj nekem, hogy ez a szegény pók meg kellett haljon. Mi lesz most velem pók nélkül?³

A harmadik történet

■ Az 1950-es évek vége felé az aradi börtön egyik cellájában éveken át nyolc-kilenc rab ült egymással szemben állandó félhomályban. A napfény hiánya miatt annyira eltorzult az arcuk, hogy amikor hét év múlva, 1964-ben amnesztiával szabadultak, a napfényen már nem ismerték fel egymást.

Életfogytiglanra szóló ítéletük azt is tartalmazta, hogy dolgozniuk nem szabad, és így a börtöncella szűk terében hosszú éveken át ülni kellett közelről nézniük, szagolniuk egymást és közben egymás elkeseredését valahogy mérsékelni. A börtön személynete csak egyszerűen lebanditázta őket, mert szerintük mindannyian a fennálló rendszer veszedelmes ellenségei voltak. Ebben mind hasonlítottak egymáshoz, valamint még abban is, hogy mindannyian egyetemet végeztek.

Tudták jól, hogy az egyforma, időtlen félhomályban, amelyben egyikük számára sem csillogott semmiféle remény, a megőrülés veszélye fenyegeti őket. Ez ellen pedig tenni kellett valamit. A megoldás az volt, hogy reggel öttől este tízig éveken át pontosan, szigorúan beosztották az időt, és ezzel rendet, értelmet vittek a különben mindig egyforma értelmetlenségbe.

A napjuk imával és elmélkedéssel kezdődött, majd a tanulás következett. Papírt a börtönévek alatt egyáltalán nem láttak, tehát csak a memóriájukra alapozhattak. A katolikus papnak olyan kitűnő emlékezőtehetsége volt, hogy az érettségi előtti összes iskolai tantárgy lényeges mondanivalói eszébe jutottak, amelyeket most sorra felidézett. Az erdélyi magyar gróf, aki Ausztriában és Svájcban tanult, nagyszerű nyelvtelenség volt, így most ő fordította németre a pap tanításait, amit a többiek sorra, ugyancsak németül visszamondtak. Egy ferences páter, aki Olaszországban végezte a teológiát, az egész Szentírást könyv nélkül elmondta olaszul, és a rabtársak – ki-ki saját nyelvén – a bibliai történeteket rendre utána mondták. Az Amerikában végzett unitárius püspökhelyettes az angol nyelvet tanította. A román herceg, aki óvodista korától Párizsban tanult, majd a Sorbonne-on végezte az egyetemet, és akinek igen értékes, nagy könyvtára volt, franciául beszélt a francia irodalom nagyjairól. A latint

egy másik ferences tanította, aki egyszersemind latin alapon össze is hasonlította az indoeurópai nyelvek nyelvtanát. A volt román közoktatási miniszterhelyettes, aki az olasz kereszténydemokrata pártok mintájára akarta az uralmon lévő kommunista kormányt átalakítani, és ezért előbb háromszor vagy négyszer halálra ítélték, majd utána félig-meddig agyonverték, két perc alatt képes volt bármelyik nyelvből megtanulni kétszáz szót. Így hát a cellában időnként azzal is el-elszórakoztak, hogy a bakancsok talpát bekenték szappannal, ráírták a kétszáz szót, a pulzusukkal kimérték a két percet a miniszter úr számára, aki ezt követően a bakancstalpra írt kétszáz angol, német vagy olasz szót a megfelelő sorrendben újra és újra hibátlanul felmondta. A görög katolikus püspök titokban rendes vasárnapi istentiszteleteket vezetett, de mivel ő már réges-régen, tizenkét évvel korábban, 1948-ban bekerült a börtönbe, ezért emlékezőtehetsége kissé megrokkant, még a misézéshez is egy kis segítségre volt szüksége, ezért a prédikációit is a két ferences pap segítségével készítette elő.

Igen, a vasárnapi istentisztelet, misézés... A börtöncella legnagyobb megoldandó gondja az volt, hogy valami módon érvényes szentmisét szerettek volna tartani. Ehhez pedig nemcsak felszentelt személy, hanem kenyér és bor kellett. A kenyéradagból még el lehetett dugni egy keveset, de hogyan jussanak hozzá a borhoz?

A rabok általában rendkívül találékonyak, és végül erre is kitalálták a megoldást. Amikor évek múltán kissé enyhült a helyzetük, azok, akik jól viselkedtek, és akiknek hozzátartozói kint a kollektív gazdaságban teljesítették a normát, időnként kaphattak családjuktól egy kis élelmiszercsomagot is, de fogvatartóik ezeket a csomagokat előzőleg természetesen mindig tüzetesen átvizsgálták. Bort kérni tehát nem lehetett, de bornak való szőlőt igen, a borkészítésről pedig a cellában kellett gondoskodni. A morzejeleket a börtönben mindenki kitűnően ismerte, és egy éppen akkor szabaduló rabbal morzekopogással küzöntek, hogy az egyik cellalakó számára küldendő csomagba a családtagok tegyenek be egy kevés szőlőt is. A megérkezett szőlő levét pedig kicsavarták, majd egy kis, már korábban eldugott orvosságos üvegcsébe helyezve a börtöncella földjébe nagy titokban elásták. Ez életveszélyes tett volt, olyan retorziók, verések jártak érte, amelyek akár halállal is végződhetnek. De a terv sikerült! Két-három hét elteltével a szőlő megerjedt, és a cella lakói felvillanyozva várták a következő vasárnapot: – Van borunk! Érvényes lesz szentmisénk! A protestánsok pedig úrvacsorát adnak! – Ez volt az ünnepi fény, ami a félhomályban sokáig értelmet adott a banditák életének.⁴

A negyedik történet

■ A negyedik történet voltaképpen az előző változata. Ugyanaz a Godó Mihály jezsuita mesélte, aki a kövér pókról szóló második történetet is. De ez még a nagyváradi börtönben esett meg vele, ahol nem magánzárkában élt, és ahol nem volt akkora szigorúság, mint Râmnicu Săraton.

„Karácsony előtt engem elfogott a vágy a szentáldozás után. Gyónni is kívántam, de főként áldozni. Hallottam, amikor harangoztak az éjféli misére, és sehol semmi Oltáriszentség az életünkben. Az év végi hálaadásra messziről behallatszott a harangszó. Már annyi idő óta szerettem volna áldozni! Január 2-án egyszer csak a kis ablakon beadják az ételt (nem nyitják ki az ajtót biztonsági szempont miatt). Most kinyílik az ajtó, és az ő – tessék ezt elképzelni és elhinni, hogy mi ez! – benyújt egy darab kenyeret, egy napnak a porcióját, és azt mondja az egyik katonatisztnek, hogy ezt adják oda »párintele Godónak«, de vigyázat, mert »sfântă taină«, a »szent titok« van a kenyérből. Hát kérem! Azt nem hiszi el senki, hogy hogyan vettem azt a darab kenyeret a kezembe! Az első dolog az volt, hogy kibontsam, és ott volt, ott volt egy darabka szentostya. Az ötödik cellában az egyik görög katolikus püspök úr – a jó

Isten áldja meg – megtudta, hogy én itt vagyok, és mivel neki volt csempészett ostyája, misebora – mondom enyhe volt Nagyvárad -, misézett, és egy darabka szentostyát átküldött nekem. Ezt a szentáldozást soha életemben nem fogom elfelejteni! A többiek is észrevették, és mondtam nekik, hogy nekem egy óriási érték van a kezemben, és elkezdtem magyarázni nekik egy kicsit könnyezve, hogy itt van az Oltáriszentség! Társaim is vallásosak voltak, és valamit – nem egészen tisztán – tudtak a legmértősebb Oltáriszentségről. Látták az én megindultságomat, és szerettek volna ők is áldozni. Magyaráztam, hogy ez nem szentelt kenyér, mint náluk, hanem maga az Úr Jézus Szentséges Teste és Vére a kenyér színe alatt. Akkor meggyóntak, Uram! Egy-egy kicsi sarokban... Mondtam, hogy a többiek beszélgessenek közben. Hogy majd áldozhassanak. Volt ott ortodox, katolikus, ilyenkor az ember nem válogat. Szépen meggyóntak és megáldoztak. Az a nap nagy ünnep volt!”⁵

Megjegyzések, exegézis a négy történethez

■ Az emberi létezés egyik legalapvetőbb feltétele, hogy uralkodjunk a forma nélküli, halált hozó idő elfolyása fölött. Az önmagában értelmetlen idő feletti uralom csak az idő megrendszabályozása által valósulhat meg, úgy, hogy az élet minden pillanatában valamiféle tartalmat, szerkezetet adunk az idő mozzanatainak.

Csak az idő tartalommal való megtöltése, az időben való rendteremtés ad magasabb értelmet az emberi életnek, és ez a jelentéstulajdonítás egyszersmind ünnepi, szent cselekvés is. Minden ünnep integrálódás egy kozmikus, örök, szent időbe.⁶

Ezért az életnek értelmet adó igazi ünnep utáni vágy az ember egyik legerősebb belső igénye, sőt az emberi létezés alapfeltétele. Ennek bizonyossága, hogy a világon minden kultúra megtanítja fiataljait ünnepelni. Az ünneplés állandó szocializációs gyakorlat is, ami azért fontos, mert a helyes ünneplés számottevő közösségi ügy, hiszen a közösségi lét végső értelme is az ünnepekben fejeződik ki.

Az ünnepekben megnyilatkozó jelentéstulajdonítások voltaképpen nem az ember akaratától függenek, nem ezen alapulnak. Az ember az ünnepben csupán rátalál valamire, ami öröktől fogva létező érték, igazság. Az igazi ünnep tehát valódi *hierophánia*, azaz a Szentnek olyan megnyilatkozása, amelyet az arra érdemes ember örömmel fedez fel, és amely előtt megrendül.⁷ Az ünnep az istenek ajándéka. Ezért ünnepeket nem lehet megteremteni, minden ünnep adottság. „Az ünnepet nem lehet kitalálni, az ünnepet csak *kapni* lehet, ahogy a csillagképeket is kaptuk a teremtés kezéből.” (Pilinszky János)⁸

Azt, hogy a valódi ünnep mindig találkozás a Szenttel, az *ünnep* szó etimológiája is bizonyítja. Az *ünnep* szó alapszava ugyanis egy 'szent' 'magasztos' jelentésű, ma már csupán kikövetkeztethető **id ~ *üd* régi, talán valamelyik török nyelvből származó szót. A valamikori alak „id+nap” (jelentése: 'szent nap') volt, de ez az összetétel és ez a jelentés idővel elhomályosult. Az *ünnep* szó moldvai csángó nyelvjárásban ma is élő hangalakjai (például: „megemlékezzél arról, hogy *innapokot ~ idvnapokot* szentelj”) vagy a régi magyar egyházi irodalomban felbukkanó *üdnep* hangalak egyértelműen utalnak az elhomályosult ősi szótőre. Ez a 'szent' jelentésű régi szótő van jelen az *egyház* (**id ~ *ügy + ház*) szavunkban is. Az ősi, **id ~ *üd* szógyököt még nehezebb felfedezni a 'szent ünnepet ül/tart', 'lakomázik' jelentésű (*meg)ül* szóban (például: „ülő ünnep”, „tort ül”, „korán ülték meg a húsvétot” stb.), amely úgy keletkezett, hogy a szóban forgó régi szótőhöz az *-l* igeképző járult:

**id+l* → *ill* → *üll* → *ül*. A régi szótó további származékszavai: *üdv*, *üde*, *üdü* stb. (Megjegyzendő ugyanakkor hogy az 'ünnepet ül' jelentésű *ül* szavunk nem azonos a 'függőleges testének megtámasztott alsó részére helyezkedik' jelentésű *ül* szavunkkal, amelyek eredete ismeretlen. Ez utóbbi származékszavai: *ücsörög*, *üldöz*, *üllő* stb.)

Az ünnepnek mindig van valamilyen eszmei középpontja, de ugyanakkor minden ünnep mégis hierarchikus szerkezetű, mert az illető ünnepben hangsúlyos értéktartalomtól az ünnep minden eleme eltérő mértékben részesül. Például a szentmisét végző pap jelentősége nem lehet azonos egy egyszerű résztvevőével, a szentmisének vannak bizonyos rituális kellékei, de a kenyér és bor jelenléte elengedhetetlen egy igazi keresztény istentiszteleten.

Az ünnepek szent rítusai azért lényegiek, mert ezek teremtenek kapcsolatot az ünnepben megnyilatkozó Szenttel, ezek teszik mindenkire számára átélhetővé az isteni hierophániát. A latin eredetű *rítus* szó (lat. *ritus* = 'vallásos szokás') szó tágabb jelentése 'jelentést hordozó, repetitív és formális cselekvéssor'. A rituálisan végzett cselekedetek esetében sohasem az elvégzett technikai műveleten van a hangsúly, hanem mindig az ennek tulajdonított jelentésen. A jelentéstulajdonítás egyik következménye, hogy a közösségi rítusok egyszersmind erős erkölcsi instanciákat is tartalmaznak.

Azok a jelentések, amelyeket egy-egy ünnepben az egész közösség elismer, eszmeileg egyesítik is a közösséget, ezért az ünneplésnek erős közösségteremtő funkciója is van. Például a szentáldozás (eukarisztia, úrvacsora) rítusa összekapcsol egy vallásos spirituális eszmeiséggel, a különféle gyógyító rítusok összekapcsolnak a természet vagy szellemek őserőivel, egy-egy búcsús zárandoklat (via sacra) minden zárandok számára az égi haza felé tartó örök út imitációja, sőt egyszersmind megvalósulása, és így tovább.

Az Idegen nem lehet az ünnep részese: az ünnepre szóló meghívó magába a közösségbe szól. A közösség rítusainak elutasítása egyenértékű a közösség elutasításával és önmagunk kirekesztésével az illető közösségből.

Az értelmetlen időnek értelmet adó rituális cselekmények jól meghatározott sorrendben történnek. Ezt a rendet a közösség minden tagja ismeri, és tiszteletben tartja. Így a valódi ünnepi események előre megjósolhatók.

Az igazi ünneplésben mindig valamiféle pozitív jövőkép, bizakodás nyilvánul meg. Az ünnep tehát életigenlés, a jövő reménye. A jövő igenlésében egyszersmind benne van a múlt értékelése és természetszerűen a hálaadás gesztusa is.

A pozitív jövőkép örömtelivé teszi az ünnepet. Az ünnepléshez hozzátartozik a bőség, a pazarlás. Ilyenkor feláldozzuk a megtermelt evilági hasznos javakat és a további javak megtermelésére alkalmas hasznos időt is. Minden ünnep kilépés a profán világból, a lét metafizikai kereteinek megtapasztalása. Az én szilárd határai az ünnepben megszűnnek, ezért az ünnep jellemzői a zene, a tánc, az evés-ivás, a humor, a boldog vidámság.⁹ „Nem szomorúságra vagyunk teremtve, hogy folyton csak dolgozzunk, a törvényeknek engedelmeskedjünk és küzdjünk. Valamennyien menyegzős lakomára vagyunk hivatalosak... Ünnepeink apró visszfényei az örök ünnepnek - annak a menyegzős lakomának, amelyre mindnyájan hivatalosak vagyunk.” (Jean Vanier katolikus filozófus)¹⁰

Az ünneplés tehát olyan szent cselekvés, amely evilági szemmel teljesen észszerűtlen, hiszen az ünneplésnek nincs semmilyen „haszna”, sőt az autentikus ünneplés az egyén számára bármikor veszély forrása lehet.

„Egyetlen kultúra sem bírja ki, hogy nemzedékeken keresztül másra emlékezzenek az emberek a magánéletükben, családi körben, mint amire a hivatalos elvárások emlékezni kényszerítik őket.” (Kunt Ernő)¹¹

Az ember ünnep utáni vágyával a hatalom, különösen a diktatórikus hatalom mindig visszaél, mert természetéhez tartozik, hogy önmagán kívül nem ismer el más értéket, legfőképpen az autonóm ember igazi ünnepeinek értékét nem. A hatalom csak akkor hiheti, hogy valóban uralkodik az embereken, ha sikerült integrálnia és a maga képére alakítania azok igazi ünnepeit. Ez azonban az igazi ünnep meghamisítása, kiüresítése, ami ellen az emberi méltóság tiltakozik.¹²

■ JEGYZETEK

1. A székely tájszó jelentése: 'bátor, vakmerő'.
2. A szemérmaj gyilkosságról és az erről keletkezett népballadáról lásd Demeter Lajos: „*Hallottátok, Szemerjám mi történt...?*” *A szemérmaj postarablás története*. Acta Siculica Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008. 601–610. – A börtönbeli pókról szóló történet nagyanyámtól és édesapámtól hallott családi emlék.
3. Godó Mihály SJ: *Őnéletrajz. Testamentum*. Glória Kiadó, Kvár, 2002. 81, 105–107.
4. P. Ferencz Ervin (szül. 1920.) ferences szerzetes emlékezése alapján. Az életútinterjú a Dunatáj Alapítvány kamerája előtt több alkalommal, 2008–2009-ben készült Gyergyószárhegyen. A felvételek alapján összeállított dokumentumfilm: *Szolgabarád*. Találkozások Ferencz Ervin erdélyi ferences szerzetessel. Dunatáj Alapítvány, Bp., 2009. 53 perc. Rendező-operatőr: Mohi Sándor. Szakértő-beszélgetőtárs: Tánccsoz Vilmos.
5. Godó: uo. 97.
6. Az idő tartalommal való megtöltéséről és az időben való rendteremtésről szólnak a hagyományos magyar népi kultúra ünnepeit bemutató szokásmonográfiák is. Például Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium*. I–II. Szent István Társulat, Bp., 1977; Uő: *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Szent István Társulat; Bp., 1975/1978; Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964, Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: *Jeles napok – ünnepi szokások*. Mezőgazda, Bp., 1997; Székely László: *Csiki áhítat*. A csiki székelyek vallási néprajza. Szent István Társulat, Bp., é.n. [1997]; Vasas Samu - Salamon Anikó: *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat, Bp., 1986; Pozsony Ferenc: *Erdélyi népszokások*. Egyetemi jegyzet. KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kvár, 2006.
7. Néhány tétel az ünneplés eredendően vallásos tartalmáról, az ünneplés „észszerűtlen” jellegéről szóló szakirodalomból: Kerényi Károly: *Az ünnep lényege*. In: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1984. 333–369; Marót Károly: *Rítus és ünnep*. Ethnographia LI. 1940. 143–187; Mircea Eliade: *Képek és jelképek*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1997; Nyíri Tamás: *Homo Festivus*. In: Szennay András (szerk.): *Régi és új a liturgia világából*. Szent István Társulat, Bp., 1975. 138–152; Babos István: *Az ünneplés a szeretet örvendezése*. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága*. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szent István Társulat, Bp., 1991. 29–50; Jean Vanier: *A közösség (a megbocsátás és az ünnep helye)*. Máltai Könyvek, Bp., 2006.
8. Idézi Mohay Tamás: *Töredékek az ünnepről*. In: Uő: *Töredékek az ünnepről*. Nap Kiadó, Bp., 2008. 11.
9. A nevetésről és az örömteli ünneplésről: Mihail Bahtyin: *A szó esztétikája*. Gondolat, Bp., 1976; Uő: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Európa Kiadó, Bp., 1982. (2. kiad.: Osiris Kiadó, Bp., 2002); Henri Bergson: *A nevetés*. Gondolat, Bp., 1986; Mary Douglas: *Rejtett jelentések*. Osiris Kiadó, Bp., 2003; Hankiss Elemér: *A tréfák világa*. In: Uő: *Félelmek és szimbólumok*. Egy civilizációelmélet vázlata. Osiris Kiadó, Bp., 2006. 315–334.
10. Idézi: Mohay, uo. 15.
11. Kunt Ernő: *Emlékezet és felejtés, avagy a halál három kalapja*. In: Uő: *Az antropológia keresése*. Válogatott tanulmányok. L'Harmattan - MTA Néprajzi Kutatóintézet, Bp., 2003.177.
12. A diktatúrák felülről szervezett ünneplési gyakorlatáról szóló szakirodalomból kiemeljük Oleg Kharkhordin: *The collective and the individual in Russia*. Berkeley, University of California Press, 1999; Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, Bp., 2004; Maeder Eva: *Halotti rituálé és szovjetizálás egy óhitű faluban Szibériában*. 2000. 2003. július–augusztus.